

پیاده روی اربعین به مثابه حق اسلامی بشر و ظرفیت آن در تحقق صلح

سید محمد حسینی^۱، محسن حاجی زاده^۲، مهدی فیروز آبادیان^۳

پذیرش مقاله: 1399/11/20

دریافت مقاله: 1399/10/18

چکیده

زیارت اماکن مقدس جایگاه ویژه‌ای در ادیان دارد و در اسلام نیز مورد توجه بوده است. زیارت اربعین جزء حقوق اسلامی بشر به حساب می‌آید. در دو دهه اخیر، زیارت قبر امام حسین (ع) و زیارت اربعین با رونق فراوانی مواجه شده است. این پژوهش می‌کوشد با روش توصیفی - تحلیلی، به رابطه زیارت اربعین به عنوان یک حق بشری و اسلامی، با ایجاد و استمرار صلح و امنیت بپردازد. یافته‌های این پژوهش عبارتند از اینکه زیارت اربعین در کنار آثار معنوی و تربیتی، سبب همدلی و دوستی زائران اربعین با ملیت‌های مختلف شده است و امکان صیانت از اماکن مقدسه عراق را فراهم کرده است. همچنین زیارت اربعین در دل خود سبب ایجاد امنیت شده است و به ایجاد و تقویت صلح و دوستی در منطقه انجامیده است. این پژوهش به این نتیجه رسیده که زیارت اربعین جزء حقوق اسلامی بشر در راستای صلح و انسانیت است که دولت‌ها باید این حق را محترم بشمارند و بستر اجرای آن را فراهم آورند.

واژگان کلیدی: اماکن مقدس، حق بر زیارت، زیارت اربعین، صلح، امنیت.

1. استادیار گروه حقوق، مجتمع آموزش عالی گناباد، گناباد، ایران / hosseini.s.m@gonabad.ac.ir
(نویسنده مسئول)

2. استادیار گروه حقوق، مجتمع آموزش عالی گناباد، گناباد، ایران

3. استادیار گروه حقوق، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران

مقدمه

زیارت فعلی است که فردی از نقطه‌ای به نقطه دیگر، برای دیدار شخصی یا مکانی برود و هدفش از این کار تعظیم و تکریم آن فرد یا آن مکان باشد (سبحانی، 1387: 150). در زیارت باید خود را نزد زیارت‌شونده حاضر دید و همه هدف زیارت در این حضور است که در اصطلاح می‌گویند: «الزَّيَّارَةُ حُضُورُ الزَّائِرِ عِنْدَ الْمَزُورِ». در واقع، زیارت با معرفت یعنی بریدن از آنچه مورد توجه و علاقه بوده است و توجه به آنچه قصد شده است (مزور) (صمدانیان و عادل‌فر، 1394: 127).

زیارت اعلام وفاداری صادقانه مرید است به مراد. «زیارت ائمه اطهار: با آداب معنوی و باورهای همچون نذرکردن، تقرّب جویی، ثواب‌خواهی، بستن بیماران به پنجره فولادی، عریضه‌اندازی در حرم، تبرک‌دادن جنازه در اطراف ضریح مطهر، خادم افتخاری شدن، و مجاور حرم شدن آمیختگی پیدا می‌کند که بر روح و روان زائر اثری دردسرگیزانه بر جای می‌گذارد و از خشم و نفرت‌های سیاسی آنان می‌کاهد» (واعظ، 1394: 220). در سال‌های اخیر، نهضت عظیمی با عنوان پیاده‌روی اربعین در زمینه زیارت حرم و بارگاه امام حسین (ع) شکل گرفته است. آیین پیاده‌روی اربعین «هر ساله مصادف با بیستم صفر و هم‌زمان با اربعین شهادت حضرت سید الشهداء در مسیرهای منتهی به کربلای معلی برگزار می‌شود. حضور میلیونی اقشار و ملیت‌های گوناگون شیعه از اقصی نقاط جهان، به‌ویژه در سال‌های اخیر گسترش چشمگیری داشته و به یکی از بزرگ‌ترین اجتماعات آیینی جهان تبدیل شده است» (گیویان و امین، 1396: 167).

امروزه اعتقادات دینی به طور عام و مقوله زیارت به طور خاص بر تحولات بین‌المللی اثرگذار است (شیخ‌الاسلامی و شمس‌آبادی، 1396: 141). در این باره نباید از تأثیرات سیاسی اماکن مقدس غافل شد. «با شروع حرکت اربعین حسینی، ظرفیت تمدنی نهاد زیارت بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است» (امامی و غیائی، 1396: 135). حال این پرسش اصلی مطرح است که پیاده‌روی اربعین به‌عنوان یک زیارت چه اندازه در تحقق و استحکام صلح بین‌المللی به‌ویژه در خاورمیانه تأثیرگذار است؟ به عبارت دیگر آیا زیارت اربعین به‌عنوان یک حق اسلامی با توجه به جایگاه فقهی و اثرات حقوقی و سیاسی، توانسته است بسترساز صلح و امنیت در منطقه باشد؟ فرضیه تحقیق بر این اساس استوار است که زیارت اربعین با توجه به ظرفیت صلح‌آفرینی که از نظر فقهی از مفهوم زیارت برداشت

می‌شود، توانسته است زمینه‌ساز صلح و امنیت شود. این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی سعی در بررسی جایگاه اربعین به‌منابه یک حق اسلامی بشر در تحقق صلح بین‌المللی دارد؛ از این‌رو ابتدا جایگاه زیارت در فقه مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس به بررسی مفهوم صلح و ارتباط آن با زیارت پرداخته می‌شود و در نهایت به ظرفیت‌های اربعین در تحقق و استمرار صلح اشاره خواهد شد.

۱. جایگاه زیارت در فقه اسلامی

زیارت در لغت به معنای میل و قصد (آهنگ) چیزی یا کسی را کردن است و در عرف، زیارت کسی، عبارت است از آمدن نزد او به قصد تکریم و تعظیم و انس گرفتن با وی (الطریحی النجفی، ۱۳۷۵: ج ۲: ۳۰۵). این دیدار مصادیق مختلفی دارد مانند زیارت اماکن مقدس و زیارت اهل قبور. مراد از اماکن مقدس مکان‌هایی است که در شریعت مقدس اسلام منزلتی متمایز از سایر مناطق مشابه داشته باشد. این مکان‌ها قداست و حرمت داشته و هتک حرمت آن‌ها حرام است (مشکینی، ۱۴۱۹: ۲۰۸). زیارت اهل قبور، اعم از معصومین (علیهم‌السلام) و غیر آنان با حضور در محل دفن آنان به قصد گرامی‌داشت و سلام‌دادن بر آنان تحقق می‌یابد و نماز و دعا اگرچه در زیارت واجب نیست اما مستحب است (النجفی الجواهری، ۱۳۶۲: ج ۳۵: ۴۳۰).

تاریخ زیارت به تاریخ آفرینش انسان و حضرت آدم (ع) برمی‌گردد. انسان‌ها همواره بر غم عزیزان از دست‌رفته‌شان به سوگ می‌نشستند؛ به‌ویژه اگر آن افراد، جزء انسان‌های برتر یا انبیا و اولیا بودند، قرن‌ها مورد توجه و احترام مردم بوده‌اند و هستند. این مسئله در میان مردم ادیان مختلف وجود داشته است و بناها، مقابر و زیارتگاه‌هایی هم برای بزرگان خود ساخته‌اند؛ بنابراین زیارت و بزرگداشت افراد مهم هر قوم، به سبب الگوسازی برای نسل‌های آینده، تکریم آنان و آرامش فرد زائر، عقلی و عرفی بوده است و نتایج مثبتی دارد (صمدانیان و عادل‌فر، ۱۳۹۴: ۱۴۲). اماکن مقدس نقطه اتصال دنیای مادی با عالم معناست. در نگرش معنویت‌جویانه، زائر باور دارد پیامبر یا امامی که او به زیارتش رفته، گرچه از حواس ظاهری پنهان است، اما حضور در حرم به معنای حضور در مجلس امامان است (واعظ، ۱۳۹۴: ۲۱۹).

در برخی آیات شریفه قرآن کریم، نه‌تنها پیشنهاد به گردشگری برای عبرت‌آموزی آمده است، بلکه حتی در برخی آیات به سیر و سیاحت امر شده است: «قُلْ سَیْرُوا فِی الْأَرْضِ فَانظُرُوا کَیْفَ کَانَ

عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ» (نمل: 69)؛ «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ» (آل عمران: 137)؛
 باین حال اگر زیارت برای تفاخر و تکاثر باشد، بُعد منفی پیدا می‌کند و موجب مرده‌پرستی و نبود
 تحرک و پویایی می‌شود. این‌گونه افراد مورد مذمت خداوند قرار گرفته‌اند و مصداق این آیه از قرآن
 می‌شوند: «الْهَآكُمُ التَّكَاثُرُ* حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ: افزون‌طلبی (و تفاخر) شما را به خود مشغول داشته (از
 خدا غافل کرده) است* تا آنجا که به دیدار قبرها رفتید (و قبور مردگان خود را برشمردید و به آن
 افتخار کردید)!» (التكاثر: 12). همچنین اگر در بزرگداشت کسی افراط شود و او را در حد خالق
 مستقل بالا ببرند، دچار آفت شرک جلی و غلو می‌شوند و مورد لعن ائمه (ع) قرار می‌گیرند؛ چنانچه
 در طول تاریخ، غالیان این مسیر را پیمودند و به انحراف کشیده شدند. برای پیشگیری از این آفت
 مهم، باید عبارات و آداب زیارت را از معصومین فراگرفت (صمدانیان و عادل فر، 1394: 130-129).
 زیارت سفری مذهبی و نوعی گردشگری با انگیزه‌های دینی است که در آن گردشگر برای دستیابی
 به آرامش روحی و معنوی به اماکنی می‌رود که طبق آموزه‌های ادیان، مقدس شناخته می‌شوند
 (شیخ‌الاسلامی و شمس‌آبادی، 1396: 146). زیارت ائمه اطهار (ع)، صلحا و بزرگان دین، برای ایجاد
 ارتباط و پیوند معنوی با آنان و زنده‌ماندن دین و عقیده، همواره مورد تشویق و تأکید ائمه معصومین
 بوده است. در حقیقت مسلمانان در زیارت امام، تجدید پیمان و وفاداری خود را به راه آن حضرت
 اعلام می‌کنند. زیارت قبور مطهر و اماکن مقدس سواره و پیاده امکان‌پذیر است. احادیث فراوانی در
 رابطه با مستحب‌بودن و فضیلت زیارت با پای پیاده به‌ویژه در مورد زیارت قبر امیرالمؤمنین (ع) (حر
 عاملی، 1409ق: ج 14: 382-380) و امام حسین (ع) (ابن قولویه، 1398ق: 135-132) وارد شده است.
 «فتاوی فقهای علما و فقها در اعصار مختلف بر استحباب زیارت با پای پیاده برای زیارت قبر مطهر
 امیرالمؤمنین (ع) و امام حسین (ع) که بر نصوص معتبر روایی از اهل بیت مبتنی است، موجب شد
 شیعیان و دوستان اهل بیت عصمت و طهارت در برخی از ایام سال، از شهرهای گوناگون با پای
 پیاده برای زیارت به سمت حرم‌های آن دو امام عظیم‌الشأن رهسپار شوند که شدت و ضعف آن در هر
 عصر، با توجه به اوضاع شیعیان متفاوت بوده است» (درگاهی، 1395: 96).

زائر کربلا با کسی عهد و پیمان می‌بندد که آرمان شهادت‌طلبی را از ارکان قیام جاودانه خود
 می‌داند، با آگاهی به شهادت راه کربلا را پیش گرفت و دیگران را هم آگاه ساخت. زیارت ائمه
 معصومین این اندیشه را در فرد احیا می‌کند که اگر خواهان حیات باعزت است، باید مانند امامان معصوم

و فرزندان و یاران‌شان، شهادت‌طلبانه در این راه قدم بگذارد و از مرگ باعزت نهراسد (حسینی، 1397: 148). به‌جای آوردن حج، ثواب‌های فراوان دنیوی و اخروی به همراه دارد. پادشاهی بی‌متها و ارزشمندی که همگی نشان از عظمت این عبادت¹ دارد، اما می‌توان در زیارت معصومین(ع) به رتبه‌ای از ثواب دست یافت که ثواب حج با آن قابل‌مقایسه نباشد (طوسی، 1407ق: ج 6: 20). ضرورت زیارت امام حسین(ع) از حج عمره بیشتر است و بر آن شرافت دارد. این‌ها از مسلماتی است که در روایات ما فراوان آمده است (ابن ابی‌جمهور، 1405ق: ج 4: 82؛ ابن قولویه، 1398ق: 138، 140 و 144).

در برخی روایات اشاره شده است که شایسته است زائر امام حسین(ع) آن اموری را که عموماً بر حاجی لازم است، رعایت کند. کسی نزد امام صادق(ع) آمد و گفت: «وقتی که ما خارج می‌شویم تا به زیارت جدّ شما امام حسین(ع) برویم، آیا ما در حجّ به سر می‌بریم؟ آیا این کاری که انجام می‌دهیم، شبیه کاری است که برای حجّ انجام می‌دهیم؟ حضرت فرمود: بله؛ گفتم: آیا بر ما لازم است، هر چیزی که بر حاجی لازم است؟ حضرت پرسیدند: درباره‌ چه مسائلی؟ گفتم: از آن اموری که بر حاجی لازم است که رعایت کند. حضرت فرمودند: بله همین‌طور است و بعد هم مواردش را برشمردند و بعد فرمودند: باید در این مسیر، با برادران دینی خودت مواسات داشته باشید؛ از هر چیزی که نهی شده‌اید، ورع داشته باشید و در مسیر زیارت کربلا باید از خصومت پرهیزید؛ وَالْوَرَعُ عَمَّا نُهِيتَ عَنْهُ وَالْخُصُومَةَ» (ابن قولویه، 1398ق: 131-130). نکته قابل‌توجه در انتهای این روایت این است که امام زائران را به پرهیز از خصومت و صلح و دوستی دعوت می‌کند. زیارت اباعبدالله مظهر کامل همزیستی مسالمت‌آمیز انسان‌ها با یکدیگر است؛ به‌طوری‌که هیچ‌کس هیچ‌ظلمی بر دیگری روا نمی‌دارد و حتی حقی را که دیگران بر گردن او دارند، داوطلبانه ادا می‌کند و در هیچ آیین دیگری نمی‌توان چنین عملی یافت.

1. امام صادق(ع) در بیان برخی پادشاهی‌های اخروی حج می‌فرماید: «وقتی بنده به دور این خانه (کعبه) هفت دور طواف می‌کند و دو رکعت نماز می‌گزارد و میان دو کوه صفا و مروه سعی می‌کند، خداوند برایش شش هزار حسنه می‌نگارد و شش هزار گناه را از او می‌ریزد و شش هزار درجه بالایش می‌برد و شش هزار حاجت آن‌چنانی دنیای او را برآورده می‌کند؛ و برای آخرت او نیز به همان‌سان ذخیره می‌سازد» (حر عاملی، 1409ق: ج 13: 305).

2. زیارت به مثابه حقی بشری

آزادی دین از بنیادی‌ترین و قدیمی‌ترین حقوق بشری است که هم در نظام‌های حقوق داخلی و هم در نظام‌های بین‌المللی حقوق بشر منعکس شده است (سودمندی و شریفی طرازکوهی، 1391: 96). آزادی دین یکی از مصادیق حقوق بشر است که در اسناد مهم جهانی و منطقه‌ای از جمله اعلامیه جهانی حقوق بشر، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و اعلامیه اسلامی حقوق بشر درج شده و به رسمیت شناخته شده است (عبدی و زمانی، 1396: 61). ماده 18 «اعلامیه جهانی حقوق بشر» در جهت اعلام و شناسایی حق آزادی مذهبی، بیان می‌دارد: «هرکس حق دارد از آزادی فکر، وجدان و مذهب بهره‌مند شود. این حق متضمن آزادی تغییر مذهب یا عقیده و ایمان است و نیز شامل تعلیمات مذهبی و عبادت و اجرای مراسم دینی می‌شود. هرکس می‌تواند از این حقوق به طور خصوصی یا عمومی برخوردار باشد».

در ماده 18 میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز در زمینه آزادی دین بیان شده است که «هرکس حق آزادی فکر و وجدان و مذهب دارد. این حق شامل آزادی داشتن یا قبول یک مذهب یا اعتقادات به انتخاب خود همچنین آزادی ابراز مذهب یا معتقدات خود خواه به طور فردی یا جماعت، خواه به طور علنی یا در خفا در عبادات و اجرای آداب و اعمال و تعلیمات مذهبی است»؛ از این رو اجرای آیین‌ها و مراسم دینی همچون زیارت و به‌جا آوردن اعمال دینی یکی از مصادیق حق آزادی بر دین و مذهب به شمار می‌رود. در مقدمه اعلامیه اسلامی حقوق بشر (اعلامیه قاهره) نیز اشاره شده است که رعایت حقوق مسلمانان عبادت است. همچنین در ماده 10 بر حق بر دین اشاره شده و در ماده 17 نیز گفته شده است که دولت موظف است فضای معنوی را برای زندگی افراد در جامعه فراهم آورد. زیارت به دلیل ماهیت خاص خود ضمن آنکه از مصادیق آزادی بر دین به حساب می‌آید، در ایجاد معنویت در فرد زائر و جامعه تأثیرگذار است و یکی از وظایف حکومت و جامعه اسلامی ایجاد بستر و حمایت از برگزاری زیارت است. در بین آداب و مراسم‌های مذهبی، زیارت یکی از اثرگذارترین‌ها بر سیاست است. «زیارت به‌ویژه در میان مسلمانان که دین آن‌ها حوزه‌های وسیعی را پوشش می‌دهد، هم نوعی فعالیت سیاسی و هم اجتماعی تلقی می‌شود. پس تأثیرگذاری سیاست بر زیارت و تأثیرپذیری سیاست از زیارت را در جهان اسلام مشهودتر می‌توان دید» (شیخ‌الاسلامی و شمس‌آبادی، 1396: 150).

3. تبارشناسی مفهوم صلح و ارتباط آن با زیارت

صلح در اصطلاح فقهی به عقدی گویند که براساس آن نزاع و درگیری میان دو طرف برچیده شود. البته صلح لزوماً پس از منازعه و درگیری نیست (رفع منازعه)، بلکه می‌تواند پیش از منازعه و نوعی پیشگیری از درگیری باشد (دفع منازعه). بنا بر این تعریف، عقد صلح با عقد هدنه متفاوت خواهد بود. هدنه در لغت عرب و اصطلاح فقهی به «ترک مخاصمه و آتش‌بس» گفته می‌شود. ولی صلح به معنای «آشتی و همزیستی مسالمت‌آمیز» است و می‌تواند پیش از بروز جنگ منعقد شود (ورعی، 1389: 64). از دیدگاه اسلام، صلح دارای اصالت است و جهاد ماهیت دفاعی دارد و هدف هر دو نشر عقاید توحیدی و حاکمیت قوانین الهی بر جهان است. اسلام دین صلح و آرامش است و همواره در اسلام، صلح و آرامش بر جنگ و قتال برتری داشته است. پیامبر و امیرالمؤمنین علی (ع) همواره پیش از شروع جنگ دشمنان را به صلح و گفت‌وگو دعوت می‌کردند؛ بنابراین در اسلام اصل دعوت پیش از جهاد قرار دارد (زارعی، 1397: 675). «دو مفهوم صلح و جنگ، همزیستی مسالمت‌آمیز و توسل به زور، به‌عنوان یک زوج متضاد، از مهم‌ترین مفاهیم حیاتی نوع بشر و از موضوعات مهم حقوقی، سیاسی و فلسفی است. تحقق صلح در شرایع الهی به‌ویژه مکتب اسلام دارای جایگاه والایی است؛ به‌گونه‌ای که گاه از آن به‌عنوان خیر یاد شده است «و الصلح خیر» (نساء: 128). در نگرش حکیمان مسلمان نیز بر ضرورت تحقق صلح و سلم تأکید شده است (جمشیدی، 1396: 3).

صلح در یک معنای کلی به معنای نبود جنگ است. این تفسیر حداقلی از صلح را حقوق‌دانان به «صلح منفی» تعبیر کرده‌اند (عسکری و خسروی، 1395: 241). در مفهوم صلح منفی، حالتی است که در آن جنگ حکم‌فرما نباشد. صلح تا پیش از تأسیس ملل متحد در روابط بین‌المللی نیز همین مفهوم را داشت، اما در کنار مفهوم «صلح منفی» باید از «صلح مثبت» یاد کرد که در آن برای ایجاد صلح علاوه بر نبود جنگ، نیازمند عدالت است. صلح مثبت در تعریفی ساده، عبارت است از «احترام به حقوق بشر، عدالت و پرهیز از خشونت در روابط بین‌الملل اعم از خشونت ساختاری یا خشونت مستقیم» (عسکری و خسروی، 1395: 241). در جهان امروز، صلح نه‌تنها نیاز انسان‌ها و جوامع تلقی می‌شود بلکه حقی برای انسان‌هاست تا بتوانند در فضایی آکنده از صلح و آرامش زندگی کنند» (اشرفی، 1393: 85).

سازمان ملل متحد نیز مفهوم صلح را وسعت داده است و آن را «نهاد یک نظم بین‌المللی مبتنی بر

عدالت» انگاشته است؛ بنابراین از این دیدگاه دیگر، صرفاً فقدان جنگ به معنای برقراری و تداوم صلح نیست بلکه انجام هر عملی که در تعارض با عدالت باشد، ممکن است سبب تهدید صلح و نقض آن شود» (اشرفی، 1393: 85). در حقیقت در معنای مثبت، صلح «شرایطی آرام، بی‌دغدغه و خالی از تشویش، کشمکش و ستیز و در کل وجود شرایط همه‌جانبه امن است» (جمشیدی، 1396: 5). دغدغه مهم جامعه بین‌المللی پس از پایان جنگ‌ها و مخاصمه‌های مسلحانه، ایجاد صلح و مهم‌تر از آن ایجاد صلحی پایدار است. گذر از جنگ به صلحی پایدار همیشه امری سخت و پیچیده بوده است. اغلب و یا دست‌کم در نیمی از موارد، شاهد آغاز دوباره مخاصمه‌های مسلحانه چه بین‌المللی و چه داخلی هستیم. ایجاد چنین صلحی نیاز به تحکیم و تقویت دارد (بیگزاده، 1388: 13).

گردشگری به‌عنوان مقوله‌ای مؤثر در پایداری صلح و اساساً پدیده زمان صلح نگریسته می‌شود (سبکبار و دیگران، 1390: 87). صلح وضعیتی است که می‌توان آن را براساس برخی تمهیدات ایجاد کرد. یکی از این تمهیدات، گسترش ارتباطات در اشکال مختلف میان ملت‌ها و گروه‌های اجتماعی است. از طریق گسترش ارتباطات و مبادله‌های فکری - فرهنگی میان مردمان مختلف، زمینه دستیابی به درک مشترک و تعامل بیشتر فراهم خواهد شد، بستری که در آن رسیدن به صلح و دوستی دست‌یافتنی‌تر و حفظ آن آسان‌تر خواهد بود (زرگر، 1394: 26-27). زیارت یکی از اشکال این ارتباطات به شمار می‌رود که به دلیل مردمی‌بودن، زمینه‌ساز گسترش ارتباطات و مبادله‌های فکری و فرهنگی است. پژوهشگرانی که درباره اثر دین بر هویت تحقیق کرده‌اند، بر این باورند که دین و ارزش‌های دینی مانند زیارت‌کردن، توانایی تشویق صلح را دارند. درستی این دیدگاه را می‌توان در تأثیر سفرهای زیارتی در تنش‌زدایی و صلح‌گرایی در روابط ایران و عراق پس از جنگ تحمیلی و پس از سقوط صدام مشاهده کرد. این در حالی است که رخدادهای بسیار کم‌اهمیت‌تر از این دو فاجعه می‌توانست به سال‌ها کینه‌ورزی میان دو کشور منجر شود و راه را بر هر نوع رابطه صلح‌آمیز مسدود سازد (واعظ، 1394: 219)؛ به‌ویژه زمانی که زیارت مبتنی بر گفت‌وگو و درک متقابل میان زائر و میزبان باشد که یکی از بهترین مصادیق ارتباط میان‌فرهنگی محسوب می‌شود. «این ارتباط میان‌فرهنگی سبب افزایش تعاون اجتماعی، کاهش تنش سیاسی و اجتماعی، پیش‌دآوری‌ها و نزدیک‌تر شدن افکار و اعتقادات دو فرهنگ، ارتقای تفاهم و درک متقابل میان ملت‌ها، جلوگیری از بیگانه‌گرایی و تبلیغات سوء و در نهایت ایجاد آرامش و صلح جهانی می‌شود»

(امامی و غیائی، 1396: 139)؛ از این رو با توجه به غالب بودن صلح‌سازی در عمل زیارت، می‌توان از دیپلماسی زیارت در راستای روابط حسنه میان تمامی ملت‌ها سود جست» (شیخ‌الاسلامی و شمس‌آبادی، 1396: 163).

4. دستاوردهای اربعین در جهت صلح و ثبات

مسلمانان به مناسبت اربعین شهادت امام حسین (ع) راهپیمایی برگزار می‌کنند که پیام آن صلح‌طلبی است؛ بدین معنی که انسانی که مظلومانه به شهادت رسیده است، به دنبال ظلم و نظامی‌گری نبوده است و برای تحقق اهداف متعالی مانند عدالت و صلح‌طلبی قیام کرده است. در چند سال اخیر با بهبود نسبی امنیت در کشور عراق، زائران این پیاده‌روی عظیم تنها از مسلمانان (خواه اهل تشیع یا اهل تسنن) نیستند بلکه از تمامی نقاط دنیا و از پیروان ادیان مختلف نیز در زیارت اربعین حضور داشته‌اند.¹ پیام راهپیمایی اربعین صلح جهانی است. زائری که به زیارت این انسان بزرگ و مصلح امت می‌رود، با خواندن زیارت‌نامه‌های ایشان با سیره و اهداف آن حضرت از جمله امر به معروف و نهی از منکر و جهاد در راه خدا و غیره آشنا می‌شود. این آشنایی فرد را از بصیرت و شناخت لازم نسبت به مسئولیت‌های سیاسی و اجتماعی برخوردار می‌سازد. زیارت اربعین «رویداد صلح‌طلبانه‌ای است که اثرهای عظیم اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و غیره در پی دارد، چه در سطح ملی، چه منطقه‌ای و چه در سطح فراملی (بد، 1397: 12). در ادامه می‌کوشیم به چند مورد از دستاوردهای پیاده‌روی اربعین در ایجاد، حفظ و استمرار صلح میان کشورهای منطقه اشاره کنیم.

1. اگرچه برخی رسانه‌های غربی، سعی در شیعه‌انگاشتن تمامی زائران اربعین دارند اما زائرانی از اهل تسنن و حتی غیر مسلمان همچون مسیحی، یهودی، زرتشتی و غیره نیز در این پیاده‌روی حضور داشته‌اند. برای مثال زائر مسیحی حرم امام حسین (ع) با نام لودریک یوحنا در مصاحبه با خبرگزاری ایرنا می‌گوید: «این پیاده‌روی، جشنواره وحدت بشریت و دوری از خشونت است. در جهان امروز جشنواره‌های مختلفی برگزار می‌شود که هدف بیشتر آن‌ها ترویج فرهنگ خشونت است، ولی همایش میلیونی پیاده‌روی اربعین فرهنگ خشونت را خنثی و با نزدیک کردن ملت‌های مختلف، وحدت و دوستی آن‌ها را دوچندان می‌کند» (www.ima.ir/news/83521264). حتی در رسانه‌های خارجی انگلیسی‌زبان نیز به حضور زائران غیرمسلمان اشاره شده است (https://www.aa.com.tr/en/middle-east/millions-march-to-iraq-for-arbaeen-pilgrimage-/1628644).

4-1. پیاده‌روی اربعین تضمینی برای صیانت از اماکن مقدس

عبادتگاه‌ها مانند مساجد، کلیساها و دیگر مکان‌های مقدس مذهبی چون زیارتگاه‌ها و قبور بزرگان دینی، بخشی از هویت فرهنگی و تاریخی ملت‌ها محسوب می‌شوند. این اماکن نزد پیروان ادیان الهی دارای ارزش فوق‌العاده‌ای هستند و در طول تاریخ مورد احترام و توجه آنان واقع شده‌اند؛ از این رو اماکن مقدس اسلامی جزء میراث اسلامی به حساب می‌آیند (ایمانی خوشخو و بد، 1395: 142) و حفاظت و صیانت از آن‌ها امری واجب و ضروری است.

در عرف بین‌المللی، «مکان‌های مقدس، مکان و سایت‌هایی است که در محدوده جغرافیایی خاصی واقع شده است و یک یا چند دین یا مذهب آن را مقدس می‌دانند. مکان‌های مقدس یا ساخته بشر¹ هستند مثل کلیساها، معابد و قبرستان‌ها یا پدیده‌های طبیعی² مانند درخت یا درختان، رودخانه‌ها، تپه‌ها و جنگل‌ها. این مکان‌ها و نگهداری و محافظت از آن‌ها سبب شکل‌گیری مباحث حقوقی متعددی در گستره ملی و بین‌المللی شده است» (هاشمی، 1394: 35-34). در مقررات اسلامی، اماکن مقدس اقلیت‌های مذهبی همواره مورد احترام بوده و از امنیت کامل برخوردارند و هرگونه تعرضی به آن جرم شناخته می‌شود. کسی حق ندارد کنیسه‌ها و معابد آنان را خراب کند یا صلیب‌هایشان را نابود سازد (محقق حلی، 1408: ج 1: 118). اهمیت دینی، تاریخی و فرهنگی این اماکن باعث شده است علاوه بر زمان صلح، هنگام جنگ نیز توصیه اکیدی بر عدم تعرض به این اماکن از سوی ادیان الهی صورت گیرد (قاسمی، 1393: 80).

در این زمینه «آثار سازنده زیارت قبور به‌ویژه زیارت قبور عالمان و شهیدان و اولیای الهی و پیامبر گرامی (ص) در گرو حفظ قبور آنان است. زیارت، سبب بازسازی این قبور و صیانت آن‌هاست و روشن است اگر امت اسلامی پیوند خود را با این مراقد متبرکه قطع کند، با گذشت زمان، این مراکز به دست فراموشی سپرده می‌شوند و اثری از آن‌ها باقی نمی‌ماند» (سبحانی، 1387: 159-158)؛ از این رو پایه‌ای‌ترین عنصر زیارت، وجود اماکن مقدس است. با توجه به حضور جریان‌های تروریستی تکفیری در عراق در چند سال اخیر و به‌ویژه نقش آن‌ها در تخریب حرم عسکرین (محل دفن امام دهم و یازدهم شیعیان در شهر سامرا) در سال‌های 1384 و 1386 و همچنین حمله‌های ناموفق گروه تروریستی داعش در سال 1393 به سامرا برای تخریب حرم عسکرین و تهدید کربلا و

1. Man Made Structures
2. Natural Objects

نجف توسط این گروه تروریستی، پیاده‌روی اربعین توانسته است با حضور میلیونی زائرین، نقش بی‌بدیلی در تأمین امنیت این اماکن مقدس داشته باشد و به‌نوعی امکان هرگونه خدشه به اماکن مقدس در شهرهای زیارتی عراق را از بین ببرد. در حقیقت سفر زیارتی اربعین پیاده‌روی به سمت مکانی مقدس است و زائرین مسافت طولانی را می‌پیمایند تا از مکان مقدسی دیدار کنند. حضور در این پیاده‌روی موجب صیانت از اماکن مقدس و زیارتی می‌شود، چراکه اگر قبور ائمه معصومین مورد تعرض قرار گیرد، زیارت اربعین با چالش جدی مواجه می‌شود؛ ازاین‌رو خود پیاده‌روی اربعین باعث بازسازی این قبور و صیانت از آن‌ها می‌شود.

2-4. نقش اربعین در تثبیت صلح و امنیت منطقه‌ای

پیاده‌روی اربعین هم زیارت و هم نوعی گردشگری دینی است (بد، 1397: 12). برخی نویسندگان امنیت را پیش‌شرط گردشگری دانسته‌اند (Pishgahifard & Jahanian, 2011: 54)؛ اما نبود امنیت سخت، الزاماً به معنای تعطیل شدن زیارت نیست. برای مثال در ایام حضور داعش در عراق و وجود جنگ و درگیری با تروریسم داعش و نبود امنیت نسبی در کشور عراق، زیارت اربعین نه‌تنها تعطیل نشد بلکه با هدف تقویت جریان مقاومت علیه تروریسم و داعش، با قدرت بیشتری صورت می‌گرفت. در حقیقت زائرین این پیاده‌روی به‌رغم وجود ناامنی‌های چندساله در عراق و به‌ویژه تهدیدات تروریست‌هایی همچون داعش، بی‌توجه به این تهدیدها، پای در این زیارت معنوی می‌گذارند. می‌توان گفت پیاده‌روی اربعین کمک کرده است امنیت سخت جای خود را به امنیت نرم بدهد. دلیل آن نیز «مردمی‌بودن و واگذاری بیشتر امور به مردم و نهادهای مردمی و در نتیجه افزایش مشروعیت و مقبولیت آن است» (مرادی کلارده، 1395: 8). از کارکردهای گردشگری زیارتی ذوب فاصله‌ها و کم‌رنگ شدن هویت‌های ثانوی و متکثر در جریان مراسم و آیین و آداب مخصوص زیارت است؛ چنان‌که عرب و عجم، فقیر و غنی، بدون هیچ‌گونه تمایزی در کنار هم اعمال مشترک زیارت را به جا می‌آورند (واعظ، 1394: 219).

همان‌طور که در حج هیچ‌کس حق ندارد، نه‌تنها به انسان‌های دیگر بلکه به حیوانات و گیاهان نیز آسیب برساند (آل عمران: 97؛ بقره: 125؛ مائده: 96؛ کلینی، 1407ق: ج 4: 226) و امنیت حج را بر هم زند، زیارت اربعین نیز آینه تمام‌نمای امنیت، صلح، رأفت، رحمت و رعایت حقوق بشر است که

اگر دنیا به آن روی بیاورد نه از جنگ خبری خواهد بود و نه از خون‌ریزی. در چنین صورتی است که مردم صلح و آرامش واقعی را تجربه می‌کنند و شاهد اشغال کشوری توسط قدرتی زورگو و قتل‌عام ملت آن نخواهند بود؛ از این رو به نظر می‌رسد «راهپیمایی اربعین در ابعاد معرفتی، اخلاقی و رفتاری در حوزه‌های علمی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی منجر به تولید و افزایش امنیت می‌شود» (معینی‌پور، 1396: 1)؛ چراکه در دوره ناامنی عراق «درحالی‌که افکار عمومی جهان با توجه به خون‌ریزی‌های گروه‌های تروریستی مدعی اسلام راستین، در حال حرکت به سمت اسلام‌هراسی همه‌جانبه‌ای بود، تلاش کردند تا از دریچه این آیین مذهبی مسالمت‌آمیز به معرفی مکتب اهل بیت به دنیا پردازند» (گیویان و امین، 1396: 179). به باور برخی نویسندگان، بی‌توجهی زائران به مادی‌گرایی و آثار روان‌شناختی این زیارت سبب شده است این پیاده‌روی حتی در ایامی که عراق به دلیل حضور تروریست‌های داعش در ناامنی به سر می‌برد، برگزار شود (Nikjoo et al., 2020) و به‌نوعی در دل خود امنیت تازه‌ای را ایجاد کند. در حقیقت امنیت در زیارت اربعین، «از درون زائران پیاده می‌جوشد و نه از مسیر پیاده‌روی» (درودیان، 1397: 63). اربعین الگویی برای دولت جهانی قرآن و تمرینی برای دولت عدل و صلح مهدوی است: «أَيُّدِلُّنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَثْنًا» (نور: 55). دولت ایمنی‌بخش و عدالت‌گستر که گمشده و مطالبه و مورد آرزوی بشر است، و گرد هم آمدن میلیون‌ها انسان از هر رنگ و نژاد و غیره در ظرف زمانی و مکانی محدود اربعین و کربلا، امکان دستیابی بشر به صلح جهانی را قوی‌تر و عینی‌تر می‌سازد. صلحی عادلانه و عزت‌مندانه و هدفمند که شرایط و لوازم آن در قرآن و سیره معصومین (ع) مشاهده می‌شود. صلحی به دور از ذلت که محور آن پیام حسینی «هیئات منا الذله» و پیام قرآنی «لاتظلمون و لاتظلمون» نه ستم کنید و نه ستم بینید (بقره: 279) باشد» (افتخاری، 1396: 48).

3-4. اربعین زمینه‌دیلپماسی زیارت برای خدمت به صلح و دوستی

پیاده‌روی اربعین، شامل «جمعیتی غیرهمگن و کاملاً متفاوت است که در یک نقطه فصل مشترک دارند و آن، دوست‌داشتن جمعیتی پاک و مظلوم است» (درودیان، 1397: 57). منشور سازمان ملل متحد، تقویت صلح از طریق توسعه روابط دوستانه بین‌المللی را مورد تأکید قرار داده است (بند‌های 2 و 3 ماده 10) که منجر به کاهش علل زمینه‌های وقوع جنگ و تحکیم صلح جهانی خواهد شد

(اشرفی، 1393: 86). «زیارت اربعین حسینی در تاریخ معاصر از مناسکی شیعی فراتر رفته است و هر ساله انسان‌های مختلف از فرهنگ‌های متفاوت با دین، زبان، رنگ و نژادهای گوناگون را با جاذبه‌ای مغناطیسی به سمت خود می‌کشاند» (امامی و غیائی، 1396: 129). این همایش وسیع، فرصت بزرگی را برای تبادل فرهنگ‌ها فراهم آورده است و بستری برای انتقال مفاهیم از زائران یک کشور به کشور دیگر شده است. همچنین بستری برای دیپلماسی عمومی است. دیپلماسی عمومی به معنای برنامه‌ریزی راهبردی دولت برای تأثیرگذاری بر افکار عمومی کشورهای خارجی است (هادیان و سعیدی، 1392: 35). دیپلماسی عمومی از یک منظر قابل تقسیم به دو گونه «دیپلماسی عمومی سنتی» و «دیپلماسی عمومی نوین» است. در دیپلماسی عمومی سنتی دولت حضور آشکاری دارد اما در دیپلماسی عمومی نوین، دولت حضور پنهان دارد و مردم به تعامل با مردم کشور هدف می‌پردازند و به تحقق اهداف دولت خود کمک می‌کنند (مبینی مقدس و عبدسرمادی، 1392: 109). در دیپلماسی عمومی سنتی، یک الگوی سلسله‌مراتبی دولت‌محور وجود دارد، اما دیپلماسی عمومی نوین در محیط شبکه‌ای عمل می‌کند؛ به نحوی که مردم فعالانه در دادن و گرفتن مشارکت دارند (یزدی، 1390: 87). به بیان رساتر، دیپلماسی عمومی سنتی به معنای رابطه دولت با ملت کشور دیگر است، اما در دیپلماسی عمومی نوین رابطه دولت با ملت کشور دیگر از طریق ملت خودش صورت می‌گیرد. در دیپلماسی عمومی نوین «گفت‌وگوی معنادار و تعامل رودررو و مستقیم می‌تواند در درازمدت اعتمادسازی کند» (موسوی خورشیدی، 1394: 77).

با توجه به این توضیحات، اربعین فرصتی برای به‌کارگیری دیپلماسی عمومی است تا ارتباط بین زائرین با ملیت‌های مختلف با یکدیگر مستحکم‌تر شود، چراکه «زائر بیشتر شهروندی است که به زیارت مکانی در خارج از کشور خود سفر می‌کند و تا زمانی که در آن کشور است، دولت میزبان فرصت دارد در ذهن شهروند میهمان تصویر مطلوبی از خود و سیاست‌ها و جامعه‌اش ایجاد کند» (شیخ‌الاسلامی و شمس‌آبادی، 1396: 151). حتی زائر بر ذهن مردم دولت میزبان نیز اثرگذار است؛ از این‌رو زائر خارجی و شهروند میزبان، هر دو در تصویرسازی از وجهه ملی یکدیگر اثرگذار خواهند بود.

در حقیقت دیپلماسی زیارت نقطه اتصال دیپلماسی عمومی و دیپلماسی گردشگری برای خارجیان است که با هدف زیارت اماکن مذهبی به کشوری بیگانه سفر می‌کنند. اصولاً به دلیل عقاید محکم شیعیان به بحث زیارت و حضور شش امام معصوم از چهارده معصوم در عراق، این

کشور به مهم‌ترین مقصد از منظر دیپلماسی زیارت تبدیل شده است. حضور خیل عظیم شیعیان که گاه تعداد آن‌ها تا بیست میلیون نفر برآورد شده است، حس همبستگی و اتحاد میان آن‌ها را بالا می‌برد و هم‌زمان مهمان‌نوازی شیعیان عراقی از زوار خارجی، سبب ایجاد ذهنیت مثبت در ذهن شهروندان بیگانه می‌شود» (شیخ‌الاسلامی و شمس‌آبادی، 1396: 157). از سوی دیگر زائران کشورهای اسلامی در زیارت اربعین این فرصت را دارند که ناخواسته بر یکدیگر اثرگذار باشند، حس برادری و دوستی را به هم انتقال دهند و به نوعی در راستای سیاست صلح‌آمیز و دوستانه دولت‌های خویش با یکدیگر قدم بردارند؛ از این رو اربعین نمونه‌ای از وحدت¹ در عین کثرت است.

نتیجه‌گیری

زیارت اماکن مقدسه از اموری است که توسط پیشوایان دینی مورد توجه و اشاره قرار گرفته است. زیارت اربعین پس از شهادت امام حسین (ع) و یاران باوفایش در دشت کربلا، حتی در سخت‌ترین شرایط چه مخفیانه چه آشکار توسط زائرین صورت پذیرفته است. به‌طور کلی زیارت جزء حقوق دینی مسلمانان به حساب می‌آید؛ از این رو می‌توان زیارت اربعین را حق اسلامی بشر دانست. زیارت اربعین سبب به‌دست‌آوردن نشاط معنوی برای زائران این راهپیمایی شده است. این زیارت علاوه بر آثار معنوی، اثرات اجتماعی، سیاسی و حقوقی متعددی نیز در پی داشته است. یکی از آثار این زیارت، ایجاد پیوند دوستی بین زائران با تابعیت‌های متفاوت بوده است و زمینه‌دستیابی به صلح را در منطقه تقویت کرده است. زیارت اباعبدالله (ع) مظهر کامل همزیستی مسالمت‌آمیز انسان‌ها با یکدیگر است؛ در حقیقت با وجود تفاوت‌های بسیار زائران، زیارت اربعین گرایش بیشتر تمایل به دوستی و صلح‌سازی دارد. زیارت اربعین در مهم‌ترین شکل خود پیوندی ناگسستنی بین دو کشور ایران و عراق ایجاد کرده است که تا پیش از آن به دلیل هشت سال مخاصمه، روابط تنش‌آلود سیاسی را بین دو کشور ایجاد کرده بود.

زیارت اربعین در ایجاد و استمرار صلح چه در عراق و چه در کشورهای منطقه مؤثر بوده است. همچنین موجب صیانت از اماکن مقدسه به‌ویژه در عراق شده است. حضور زائران اربعین در دل

1. رهبر انقلاب ایران، درباره شعار راه‌پیمایی اربعین با عنوان «الحسین یجمعنا» می‌فرماید: «اینکه میلیون‌ها انسان راه می‌افتند، نه فقط از یک شهر یا یک کشور [بلکه] از کشورهای مختلف، و نه فقط از یک فرقه اسلامی [بلکه] فرق مختلف اسلامی و حتی بعضی ادیان غیر اسلامی؛ این وحدت حسینی [است]...» 1398/07/21.

خود امنیت و ثبات را به ارمغان آورده است و مانعی برای از بین رفتن اماکن مقدسه توسط گروه‌های تروریستی شده است. همچنین سبب فعال‌کردن دیپلماسی زیارت شده است تا زائرین بتوانند فرهنگ صلح و دوستی را با هم به اشتراک بگذارند که ارمغانی همچون صلح و آرامش برای کشورهای متبوع‌شان به همراه خواهد آورد. از ویژگی‌های زائر اربعین خشونت‌گریزی، پرهیز از جدال و منازعه و تقویت رفتار و روابط صلح‌آمیز است که در کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت بر دولت‌های متبوع زائرین اثرگذار خواهد بود. با توجه به تحقق صلح و ظهور انسانیت در زیارت اربعین، دولت‌ها به‌ویژه دولت‌های اسلامی موظفند از نظر رعایت حق بر دین و عبادت، ضمن به‌رسمیت‌شناختن زیارت اربعین به‌عنوان حق بشری، بسترهای برگزاری این زیارت را فراهم سازند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- ابن ابی جمهور، محمد بن علی (1405 ق)، *عوالی اللثالی العزیزیه*، قم: دار سید الشهداء للنشر، چاپ اول.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد (1398 ق)، *کامل الزیارات*، نجف: دار المرتضویه.
- اشرافی، داریوش (1393)، «تفسیر جدید از صلح و امنیت بین‌المللی و تأثیر آن بر مفهوم حاکمیت ملی»، پژوهش حقوق عمومی، دوره 15، شماره 42.
- افتخاری، لاله (1396)، «اربعین، همگرایی و صلح جهانی»، دومین همایش علمی بین‌المللی اربعین.
- امامی، سید مجید؛ غیائی، هادی (1396)، «همگرایی تمدنی در طریق زیارت با تأکید بر پیاده‌روی زیارت اربعین»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی دین و سیاست فرهنگی*، دوره 4، شماره 2.
- ایزدی، فؤاد (1390)، *دیپلماسی عمومی امریکا در قبال ایران*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- ایمانی خوشخو؛ محمدحسین؛ بد، مهدیه (1395)، «گونه‌شناسی زائران کربلا براساس هدف و انگیزه از سفر مطالعه موردی: پیاده‌روی اربعین»، *گردشگری و توسعه*، دوره 5، شماره 3.
- بد، مهدیه (1397)، «ابرویداد اربعین، جلوه‌ای از گردشگری دینی»، *هنر و تمدن شرق*، سال 7، شماره 23.
- بیگزاده، ابراهیم (1388)، «کمیسیون تحکیم صلح: ره‌آوردی جدید در چهارچوب اصلاح ساختاری سازمان ملل متحد»، *الهیات و حقوق*، شماره 23.
- جمشیدی، محمدحسین (1396)، «بررسی و تبیین مقوله صلح در نظریه مدینه المسالمة (شهر صلح) فارابی و نظریه صلح پایدار کانت»، *جستارهای سیاسی معاصر*، دوره 8، شماره 25.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (1409 ق)، *تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة*، محقق / مصحح: گروه پژوهش مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام.
- حسینی، داوود (1397)، «نقش زیارت در تربیت سیاسی زائر»، *پژوهشنامه حج و زیارت*، سال سوم، شماره 5.
- درگاهی، مهدی (1395)، «حکم فقهی پیاده‌روی برای زیارت قبور اولیای الهی و اماکن مقدس»، *پژوهشنامه حج و زیارت*، دوره 1، شماره 2.
- درویدیان، محمدجواد (1397)، «منظر معنوی رویداد پیاده‌روی اربعین حسینی»، *مجله علمی منظر*، دوره 10، شماره 45.
- زارعی، بهادر (1397)، «اصالت صلح در اندیشه سیاسی اسلام و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، *فصلنامه سیاست*، دوره 48، شماره 3.
- زرگر، افشین (1394)، «ورزش و روابط بین‌الملل: جنبه‌های مفهومی و تئوریک»، *فصلنامه تخصصی علوم*

سیاسی، سال 11، شماره 31.

سیحانی، جعفر (1387)، «آثار سازنده زیارت از دیدگاه قرآن و سنت»، میقات حج، دوره 17، شماره 65.
سبکبار، حسنعلی؛ باغیانی، حمیدرضا؛ نورانی، حمیده (1390)، «نقش گردشگری جنگ در ارتقای کیفیت زندگی ساکنان شهری مناطق جنگی استان خوزستان، با استفاده از مدل TOPSIS»، مجله برنامه‌ریزی فضایی، دوره 1، شماره 2.

سودمندی، مجید؛ شریف طرازکوهی، حسین (1391)، «گستره حق آزادی دین و عقیده در اسناد بین‌المللی حقوق بشر»، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، دوره 16، شماره 4.
شیخ‌الاسلامی، محمد؛ شمس‌آبادی، علی (1396)، «چستی دیپلماسی زیارت و ظرفیت‌های ایران»، فصلنامه علمی تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، دوره 9، شماره 3.
صمدانیان، محسن؛ عادل‌فر، نازیلا (1394)، «زیارت در ادیان و بررسی فواید و آفات آن»، سراج منیر، دوره 6، شماره 20.

الطریحی النجفی، فخرالدین (1375)، مجمع البحرین، تهران: انتشارات مرتضوی، جلد دوم.
طوسی، محمد بن حسن، (1407)، تهذیب الأحکام، تهران: دار الکتب اسلامیة، چاپ چهارم.
عبدی، ایوب؛ زمانی، سید قاسم (1396)، «حاشیه صلاح‌دید دولت‌ها در آزادی دین در پرتو رویه دیوان اروپایی حقوق بشر»، پژوهش حقوق عمومی، دوره 19، شماره 55.
عسکری، پوریا؛ خسروی، یلدا (1395)، «ضرورت و بایسته‌های مطالعات صلح از دیدگاه حقوق بین‌الملل»، پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره 6، شماره 22.

قاسمی، غلام‌علی (1393)، «حمایت از اماکن عبادی در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل»، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره 1، شماره 2.

کلینی، محمد بن یعقوب (1407ق)، الکافی، مصحح: علی‌اکبر غفاری، تهران: دار الکتب اسلامیة، چاپ چهارم.
گیویان، عبدالله؛ امین، محسن (1396)، «محبت و هویت در آینه نمایش جهانی اربعین مطالعه ماهیت، کارکردها و ساختار پیاده‌روی اربعین از منظر ارتباطات آیینی»، دین و ارتباطات، دوره 24، شماره 2.
مبینی‌مقدس، مجید؛ عبدسرمدی، نرگس (1392)، «دیپلماسی عمومی نوین و بیداری اسلامی»، مطالعات انقلاب اسلامی، شماره 33.

محقق حلّی، جعفر بن حسن (1408ق)، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، محقق/ مصحح: عبد الحسین محمد علی بقال، قم: مؤسسه اسماعیلیان، چاپ دوم.

مرادی کلارده، سجاد (1395)، دیپلماسی عمومی و ظرفیت‌های پیاده‌روی اربعین، اندیشکده راهبردی، تبیین.

- مشکینی، میرزا علی (1419ق)، *مصطلحات الفقه*، قم: نشر الهادی.
- معینی پور، مسعود (1396)، «ابعاد تحقق امنیت پایدار در پرتو مناسک دینی با تأکید بر راهپیمایی اربعین»، *سومین همایش زیارت اربعین*، دانشگاه امام صادق (ع).
- موسوی مقدم، سید محمد (1396)، «واکاوی فقهی مشروعیت زیارت قبور توسط زنان با تأکید بر مبانی قرآن و سنت»، *پژوهش‌های فقهی*، دوره 13، شماره 1.
- موسوی خورشیدی، سید محمدجواد (1394)، «نقش دیپلماسی عمومی نوین در تأمین منافع ملی جمهوری اسلامی ایران»، *فصلنامه سیاست*، سال 2، شماره 6.
- النجفی الجواهری، محمدحسن (1362)، *جواهر الکلام*، مترجم: محمود قوچانی، بیروت: دار إحياء التراث العربی، جلد 35.
- واعظ، نفیسه (1394)، «بررسی تأثیر سفرهای زیارتی بر سیاست منطقه‌ای و روابط خارجی جمهوری اسلامی ایران با عراق نوین»، *فصلنامه علمی - پژوهشی شیعه‌شناسی*، دوره 13، شماره 50.
- ورعی، سید جواد (1389)، «اصالت صلح در روابط بین‌الملل»، *حکومت اسلامی*، سال 15، شماره 1.
- هادیان، ناصر؛ سعیدی، روح‌الأمین (1392)، «از دیپلماسی عمومی سنتی تا دیپلماسی عمومی نوین: رویکردی هابرماسی»، *فصلنامه راهبرد*، سال 22، شماره 68.
- هاشمی، سید محمدعلی (1394)، «مکان‌های مقدس در آموزه‌های اسلامی و حقوق بین‌الملل»، *میقات حج*، دوره 24، شماره 93.

- Nikjoo, Adel; Razavizadeh, Neda; Di Giovine, Michael A. (2020), "What draws Shia Muslims to an insecure pilgrimage? The Iranian journey to Arbaeen, Iraq during the presence of ISIS", *Journal of Tourism and Cultural Change*, Vol. 18.
- Pishgahifard Z. Jahanian M. (2011), "Tourism Security and Legality in the Persian Gulf: Viewpoint of I. R.Iran", *Journal of the Persian Gulf*, Journal of the Persian Gulf, 2, (4).